

ВІДЗИВ ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА
на дисертацію Зубарєва Олександра Сергійовича
“Східні духовні практики як феномен життєвого світу особистості в
полікультурному суспільстві”, подану до захисту у спеціалізовану вчену раду
Д64.051.15 у Харківському національному університеті імені В.Н.Карабіна на
здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю
22.00.01 – теорія та історія соціології

Кандидатська дисертація О.С.Зубарєва є безперечно актуальним науковим дослідженням. Вона присвячена розгляду нетривіальної на сьогодні проблематики східних духовних практик (СДП) в українському багатокультурному просторі. У нас ця проблематика залишається науково маловивченою, тоді як у більшості країн світу спостерігається з середини ХХ ст. усталена зацікавленість східними духовними практиками. Причиною такої зацікавленості є їхній міцний і своєрідний філософсько-етичний потенціал. Останнім часом СДП виконують не тільки функцію розповсюдження східної культури, але й стали важливою частиною світового діалогу культур. У цьому плані вони суттєво розширяють можливості до подальшого взаємозбагачення різних культур, тому в багатьох країнах світу СДП визнаються не просто суттєвою частиною національних культур, а складовою світової нематеріальної культурної спадщини, яку так чи інакше потрібно освоювати. Звідси постає важливе наукове завдання щодо уважного вивчення культурно-філософських, аксіологічних, соціологічних і психологічних характеристик СДП, їх статусу і ролі в полікультурних соціумах.

Виходячи з цих загальних міркувань, вважаю, що вибір дослідницької теми даної дисертації є влучним і досить обґрунтованим. Задум її автора – дослідити східні духовні практики як феномен життєвого світу особистості в полікультурному суспільстві – заслуговує цілковитої підтримки.

Свій задум дисертант реалізує логічно і послідовно. Спочатку (перший розділ) аналізуються теоретико-методологічні засади дослідження життєвого світу. В межах історико-соціологічної ретроспективи виділяються декілька підходів щодо концептуалізації життєвого світу, а саме: феноменологічний (А.Шюц), етнометодологічний (Г.Гарфінкель), критичний (Ю.Габермас), етнічний (М.Бахтін), культурно-атропологічний (В.Вормер), соціально-психологічний (Л.Сохань) та інші. Спираючись на вказані підходи, автор дисертації визначає, що життєвий світ – це соціокультурний світ феноменального досвіду індивіда, що конституюється в процесах перманентних перетворень повсякденного та неповсякденного, суб'єктивного та інтерсуб'єктивного, у зв'язку з груповим життям та всього

суспільства. І все-таки, на думку дисертанта, життєвий світ є переважно світом повсякденного життя, це повсякденний світ індивіда, особистості, групи, але не інституту чи суспільства в цілому. Щоб зрозуміти побудову життєвого світу в дисертації використовується поняття архітекτονіки. Це не що інше, як композиція елементів життєвого світу, що формується, відтворюється та реалізується через соціальні дії та взаємодії, освоєння соціокультурного простору (цінностей, норм, практик) конкретного суспільства та реакції на зміни в ньому. В дисертації підкреслюється, що запропоноване визначення архітекτονіки життєвого світу дозволяє перейти від абстрактного розмірковування щодо структури життєвого світу до дослідження композиції конкретного життєвого світу індивіда, об'єктивованої в тексті біографічного наратива.

В соціологічних дослідженнях життєвих світів так чи інакше має прояв професійна етика соціальних вчених. Різне тлумачення професійної етики дослідників показується в дисертації на прикладі ціннісних позицій А.Шюца і М.Бахтіна. Згідно з Шюцем, вчений мислиться як незацікавлений спостерігач життєвого світу, який відволікається від усіх тут прагматичних мотивів. Це означає, що етична проблематика, пов'язаної з відповідальністю соціолога за результати своїх досліджень, елімінується з соціально-феноменологічного дискурсу Шюца. Своєю чергою М.Бахтін показує, що людина не має “алібі в світі”, вона відповідальна так чи інакше за все, що відбувається в її житті. Звідси дисертант робить наступний висновок: я відповідальний за те, що пережив у житті, у науці соціології, та навпаки, за те, що я пережив у науці соціології, я відповідальний за це у житті.

Ще один сюжет в першому розділі дисертації стосується життєвого світу Іншого та його розуміння. Тут стверджується, що на основі експлікації понять соціальної феноменології Шюца (таких, як “біографічно детермінована ситуація”, “кінцева область значень”, “проект”, “мотив”, “мотиваційний контекст”, “мотив-тому-що”, “мотив-для-того-щоб” та інші) розроблена методологічна схема дослідження життєвого Іншого. На думку дисертанта, шюцевська версія концепту життєвого світу не дає методологічних інструментів для адекватного осмислення кардинальних змін в історії життя індивіда. Тим не менш, він вважає, що реконцептуалізований понятійно-категоріальний апарат соціальної феноменології А.Шюца, П.Бергера і Т.Лукмана забезпечує достатньо методологічний базис для переходу на емпіричний рівень аналізу та емпіричного дослідження конкретних життєвих світів індивідів.

Другий розділ дисертації логічно присвячений розгляду східних духовних практик як феномена полікультурного суспільства. Свою аналітику СДП автор починає з тези, що сучасне українське суспільство перебуває в ситуації зростаючої культурної неоднорідності. Рушійною силою тут є соціокультурні зміни, які сприяють зростанню полікультурності, зокрема, плюралізації релігійних практик і форм культури тілесності. Так, за останнє десятиріччя (2004–2014 рр.) в Україні зросла чисельність релігійних організацій східного напрямку: буддистські громади, громади Міжнародного товариства свідомості Кришні та інші громади. Зрозуміло, частка буддистів, індуїстів, кришнаїтів є незначною серед віруючих України. Але у зв'язку з тим, що в країні кількісно збільшуються позаконфесійні віруючі, в тому числі й християни, то це може супроводжуватися активною інкорпорацією культурних моделей східних релігій і духовних практик (йога, цигун тощо). Крім того, встановлено, що нерелігійні та атеїсти теж практикують СДП, особливо тілесно орієнтовані (хатха-йога, тантра), які не сприймаються як релігійні модуси. Соціологічні дослідження показують, що, наприклад, серед студентів ХНУ ім. Каразіна 19% практикують СДП (йога, цигун, східні медитації). На підставі попереднього розгляду специфіки СДП автор робить таке узагальнення: люди, звертаючись до ДСП, намагаються передусім вирішити проблеми двох видів: проблеми тіла та проблеми смислу.

Сам феномен СДП автор намагається визначити за допомогою двох концептуалізацій: соціокультурної та феноменологічної. Перша дозволяє вивчати СДП в їх культурній специфіці, як соціокультурний феномен українського полікультурного суспільства. Визначення СДП як культурної форми дає можливість відійти від суто релігієзнавчого підходу, який розглядає СДП просто як нові релігійні організації. Водночас СДП можна розглядати і в феноменологічній перспективі як кінцеву область значень. Остання суттєво відрізняється від світів фантазії, уяви, сновідінь, наукового теоретизування, які детально досліджувались А.Шюцем. СДП як кінцева область значень пов'язана скоріше з об'єктивними життєвими проявами, що мають для особистості ексклюзивну суб'єктивну значущість. Але тут вирішальна роль належить, мабуть, накопиченому трансперсональному досвіду. У цілому соціокультурне і феноменологічне визначення СДП, згідно з автором, цікаво доповнюють одне одного: з одного боку, СДП стають доступними для аналітики як соціокультурний феномен в категоріях культурної форми, а з другого – в межах кінцевих областей значень вони розглядаються як феномен життя і свідомості індивідів.

Третій розділ дисертації присвячений розгляду практичній ролі СДП в життєвому світі індивіда. Тут репрезентуються результати авторського емпіричного дослідження, які отримані на основі застосування якісної методології. Основний інструмент збору соціологічної інформації – наративне інтерв'ю. Програма даного дослідження побудована згідно з прийнятими дослідницькими стандартами. Вказуються об'єкти емпіричного дослідження (життєві світи індивідів, що практикують СДП), його предмет (зміни архітекτονіки життєвих світів індивідів у зв'язку з інтеріоризацією культурних форм СДП), а також мета та основні завдання дослідницьких дій. Останні були реалізовані за допомогою застосування біографічного метода або тактики історії життя. Наративне інтерв'ю брали у тих представників СДП, які практикували їх на момент інтерв'ю не менше двох років і були культурно пов'язані з індуїзмом, буддизмом (дзен-буддизмом) і даосизмом (цигун). Всього було проведено 29 наративних інтерв'ю (тривалість одного інтерв'ю – 1 година).

Прийнята автором логіка аналізу отриманого емпіричного матеріалу дозволила йому здійснити перехід від унікального до типового. Використавши тактику історії життя, він проаналізував біографічно детерміновані ситуації Олега і Олександри, представників спільноти одного із напрямків СДП (цигун) у м. Харкові. Підсумком проведеного аналізу був висновок про те, що СДП доцільно розглядати як окремий соціокультурний феномен.

Водночас важливе питання про мотивацію людей щодо звернення до СДП теж вимагає свого пояснення. І дійсно, чому в сучасному українському суспільстві індивіди звертаються до СДП? Що їх мотивує до цього? На підставі свого емпіричного дослідження дисертант виділяє аж сім так званих мотиваційних контекстів. Мотиваційний контекст – це певний смисловий комплекс, який впливає із суб'єктивної інтерпретації індивідами свого життєвого світу. Можливо це навіть габітус П.Бурдьє, що передбачає якісь дії щодо зміни життєвого світу. Так чи інакше, аналітика зібраних емпіричних даних дозволила автору виділити такі ідеально-типові мотиваційні контексти, як екзистенціальний, телеологічний, кризовий, пізнавальний, валеологічний, презентаційний та трансперсональний.

У дисертації підкреслюється, що СДП мають експліцитні зв'язки з релігійно-філософськими системами Сходу (індуїзм, буддизм, даосизм). Саме на цій підставі ґрунтується так зване доктринальне ядро (основні цінності, норми, смисли та значення) СДП. Водночас будь-яке СДП має і свою презентаційну сторону (символи, ритуали, мізансцени, особливий емоційно-вольовий настрій своїх прихильників

тощо). Презентаційна сторона СДП стосується перш за все тіла і тілесності індивідів, тобто стану їхньої тілесної культури. В дисертації є підрозділ, у якому автор розглядає східні духовні практики як форми тілесної культури індивіда. Він стверджує, що з інтеріоризацією смислів і значень тієї чи іншої СДП, відбуваються життєві зміни в гастрономічних вподобаннях та техніках індивіда. Тут йдеться, в першу чергу, про вегетаріанство, свідому відмову від вживання їжі тваринного походження. Загалом СДП розглядають їх учасниками як джерело “живої енергії”, способами самодопомоги, самолікування, альтернативної медицини. Для багатьох духовних практик є притаманним позитивне бачення потойбічного світу, можливостей подальшого (посмертного) людського існування. Як форми тілесної культури СДП виходять, як правило, з визнання взаємозалежності фізичного і психічного в людині. І в цьому плані вони пропонують інтерпретації таких важливих аспектів людського життя, як здоров’я, сексуальність, смерть. Але, зрозуміло, з позицій східних культурно-філософських ідей.

У загальних висновках дисертації підсумовуються головні результати проведеного дослідження. Зазначається, що концептуалізація східних духовних практик у соціокультурній та феноменологічній перспективі є важливим, евристичним кроком у вивченні життєвого світу особистості, що практикує СДП.

Тепер щодо моєї оцінки тексту дисертації.

З самого початку хочу підкреслити, що дана дисертаційна робота на тему східних духовних практик в багатокультурному соціумі є піонерською для нашої соціологічної науки. Це дуже важливо. Її текст справляє приємне враження високим рівнем теоретико-методологічного забезпечення складного дисертаційного матеріалу. Вузлові питання дисертації, які стосуються концептуалізації життєвого світу людей, східних духовних практик і полікультурного суспільства, адекватно висвітлюються з урахуванням відповідних міждисциплінарних напрацювань. Східні духовні практики отримали перспективне розкриття на основі соціокультурного і феноменологічного підходів. І це дало можливість доцільно підійти до їх операціоналізації. На мій погляд, дуальне тлумачення СДП як культурної форми, що має своєрідне доктринальне ядро, з одного боку, і як кінцеву область значень, що визначається суб’єктивним сприйняттям проявів життєвого світу, з другого, є оригінальним здобутком дисертанта.

Заслуговує уваги також емпіричне соціологічне дослідження, що здійснене автором. Воно приваблює тим, що в ньому була реалізована якісна методологія, в межах якої використовувались біографічний метод, тактика історії життя, наративне інтерв'ювання. Ці дослідницькі компоненти не дуже часто застосовуються в націй соціології. Результати даного емпірико-соціологічного дослідження добре демонструють зміст і спрямованість СДП. Особливо цікавим науковим фактом, що був отриманий в емпіричному дослідженні, є типологія мотивації людей, які звертаються до СДП. Ця типологія заслуговує більш детального вивчення, бо має в собі певні прогностичні потенції. Приваблюють також результати аналітики східних духовних практик як форми тілесної культури людей. Отже, поширення СДП у полікультурному соціумі є не випадковим трендом. Вони дійсно за своєю природою становлять єдність життєвих і культурних проявів свого ціннісно-сміслового ядра і зовнішніх, у тому числі тілесних, властивостей. Звідси статус і роль СДП в умовах полікультурного суспільства вирізняються неординарністю своїх функцій і культурно-сміслових потенцій. Вважаю, що висновки дисертації базуються на належному аналітичному та емпіричному підґрунті. Крім того, технологія даного дисертаційного дослідження має певну практичну спрямованість. Вона може бути використана для визначення параметрів духовної ситуації нашого суспільства в цілому або окремих його соціальних угруповань. Адже духовна ситуація часу перемін ще чекає свого соціологічного вивчення.

Мої зауваження і побажання щодо змісту даної дисертації такі:

(1) у тексті зустрічаються деякі редакційні та стилістичні огріхи (С. 101, 131, 134, 159, 189);

(2) текст інколи характеризується надмірною метафористичною (типа бахтіновського “не-алібі людини в бутті”);

(3) у тексті полягає схильність дисертанта вживати іномовну термінологію (“архітектоніка”, “секвенція”, “конверсія”, “конвертація”, “дистинкція” тощо), яка так чи інакше потребує додаткового пояснення;

(4) скрізь за текстом ідеться переважно про духовні практики життєвого світу індивіда або індивідів, але в назві дисертаційної роботи чітко вказано, що СДП є феноменом життєвого світу особистості. Тому тут виникає питання про співвідношення понять “індивід” і “особистість”. Можливо, автор їх ототожнює?;

(5) якщо все-таки СДП розуміється як феномен життєвого світу особистості, то виникає питання про роль соціального типу особистості у зверненні до східних духовних практик. Якою мірою соціальні типи особистості співпадають із виділеними мотиваційними контекстами зверненнями до СДП?

Висловлені зауваження, питання і побажання не применшують позитивної оцінки даної дисертаційної роботи. Основні положення дисертації висвітлені у 20 публікаціях. Її головні ідеї були апробовані на наукових, у тому числі міжнародних, конференціях. Автореферат і публікації повністю відображають зміст дисертації. Здійснена наукова розвідка свідчить про ґрунтовну професійну підготовку автора дисертації. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для розробки і викладання практичних і теоретичних курсів з соціології культури, цінностей і смислів, духовних ситуацій і практик.

Загальний висновок наступний.

Дисертаційна робота Зубарєва Олександра Сергійовича на тему “Східні духовні практики як феномен життєвого світу особистості в полікультурному суспільстві” є самостійним завершеним науковим дослідженням. Дана дисертація відповідає вимогам щодо кандидатських дисертацій, зокрема пп. 9, 11, 13, 14 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (зі змінами), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія та історія соціології.

Офіційний опонент:
головний науковий співробітник
інституту соціології НАН України,
доктор філософських наук, професор

А.О.Ручка

